

Η κατηγορία του επαγγέλματος και ο ιστορικός: ποσοτικές πηγές και ποιοτικές αναγνώσεις

Στο πλαίσιο της ιστοριογραφίας το αρχειακό υλικό που αφορά επαγγελματικές ιδιότητες υποκειμένων και ομάδων κατέχει κεφαλαιώδη θέση στην κατανόηση των κοινωνικοεπαγγελματικών δομών και των εργασιακών σχέσεων μιας κοινωνίας, της μεταβολής τους μέσα στο χρόνο και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Η κατηγορία του επαγγέλματος αποτελεί συστατικό στοιχείο ποικίλων λόγων (discourses). Το κράτος, τα ΜΜΕ, οι επιστήμες ταξινομούν τους πολίτες με βάση την επαγγελματική τους ιδιότητα επιχειρώντας να διαχειριστούν και να επιλύσουν ποικίλα προβλήματα, να εισαγάγουν νέες μορφές διακυβέρνησης του πληθυσμού, να διαμορφώσουν την κοινή γνώμη. Ταυτόχρονα, οι έρευνες και στατιστικές, με βάση τις κατηγοριοποιήσεις και ιεραρχήσεις ατόμων και ομάδων σύμφωνα με το επάγγελμα, παράγουν και αναπαράγουν καθεστώτα διαφοράς, ενώ αυτού του είδους οι αναπαραστάσεις αποτελούν υλικό μέσα από το οποίο αποδίδεται περιεχόμενο και νόημα στην ίδια την έννοια της κοινωνίας. Παράλληλα, τα υποκείμενα και οι ομάδες, σε σχέση ή σε αντίθεση με τους παραπάνω λόγους, επιλέγουν να αυτοπροσδιοριστούν επαγγελματικά και παράλληλα να νοηματοδοτήσουν την εργασιακή τους εμπειρία δηλώνοντας έτσι το πώς αντιλαμβάνονται τη θέση τους στην εργασία και την κοινωνική ιεραρχία. Αυτοί οι διάφοροι λόγοι βρίσκονται σε συνεχή διαπλοκή και εγγράφονται κάθε φορά σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό συμφραζόμενο.

Ο ιστορικός με τη σειρά του έρχεται να «διαβάσει» τις εργασιακές σχέσεις με σημείο αναφοράς την κατηγορία του επαγγέλματος μέσα από ένα ευρύ φάσμα πηγών: τα κρατικά έγγραφα (απογραφές πληθυσμού, φορολογική νομοθεσία, εκλογικοί κατάλογοι), τα δημοτικά έγγραφα (φορολογικοί κατάλογοι, δημοτολόγια), τον ημερήσιο τύπο, τις δικαϊκές πράξεις (διαθήκες, συμβόλαια και ιδιωτικά συμφωνητικά), τη λογοτεχνία και κάθε είδους στατιστικές. Οι πληροφορίες όλων αυτών των πηγών είναι διαμεσολαβημένες από το ιστορικό περιβάλλον εγγραφής τους και την ιδιαίτερη φύση του φορέα και του λόγου που τις έχουν παραγάγει.

Οι παραπάνω θεωρήσεις της «κοινωνικής πραγματικότητας» δεν συμπίπτουν συνήθως μεταξύ τους αναφορικά με την εκάστοτε εικόνα των κοινωνικοεπαγγελματικών σχέσεων που αναπαριστούν, εξαιτίας των διαφορετικών στόχων και των λειτουργιών που επιτελούν και των διαφορετικών χρόνων παραγωγής

τους. Είναι λοιπόν, δυνατό να βρεθούμε μπροστά σε ασύνδετες και αντιφατικές μεταξύ τους αναγνώσεις των επαγγελματικών δομών και της κοινωνικής ιεραρχίας. Ο συνδυασμός τους δεν αποδίδει την καλύτερη δυνατή σύνθεση γιατί εξαρχής το ίδιο το επάγγελμα δεν αποτελεί μια «άδεια» κατηγορία που θα «γεμίσει» από τη στιγμή που αναδειχτούν όλες οι πλευρές του, ούτε μια αντικειμενική κατηγορία, σταθερή και αμετάβλητη στο χρόνο, που μεταφράζεται με τον ίδιο τρόπο από όλους τους ανθρώπους. Ο ιστορικός λοιπόν καλείται να ερμηνεύσει τις εργασιακές σχέσεις και την κοινωνικοεπαγγελματική ιεραρχία με βάση τις προϋποθέσεις και τα κριτήρια που θα θέσει, τις θεωρητικές του αναφορές, αλλά και την κατανόηση της εσωτερικής λογικής κάθε επιμέρους λόγου για τις ταξινομικές πρακτικές με βάση το επάγγελμα, αποφεύγοντας ταυτόχρονα να αναπαραγάγει την αφήγηση για το «κοινωνικό» των ίδιων των πηγών.

α. Η ελληνική ιστοριογραφία και η χρήση της αναλυτικής κατηγορίας του επαγγέλματος για τον 19^ο αιώνα.

Η ελληνική ιστοριογραφία έχει να επιδείξει ικανοποιητικό πλέον αριθμό μελετών γύρω από τις εργασιακές σχέσεις. Απουσιάζουν όμως, εκτός από εξαιρέσεις, μεθοδολογικές απόπειρες με θεωρητικό προβληματισμό σχετικά με τους δόκιμους τρόπους διαχείρισης και επεξεργασίας αρχειακού υλικού με ποσοτικά χαρακτηριστικά σχετικά με το επάγγελμα.

Η κατάσταση των αρχειακών πηγών αποτελούσε και αποτελεί ακόμα ένα σημαντικό και πολλές φορές δισεπίλυτο πρόβλημα, με αποτέλεσμα ο ερευνητής να καταφεύγει κατά κύριο λόγο στα στοιχεία των απογραφών του πληθυσμού. Ακόμα και εκεί όμως η κατάσταση δεν είναι ευνοϊκή, μιας και δεν διασώζονται τα αποτελέσματα των απογραφών για το μεγαλύτερο μέρος του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα. Η απογραφή πληθυσμού του 1879 είναι και η τελευταία για τον 19^ο αιώνα, σχετικά με την οποία διαθέτουμε αναλυτική επεξεργασία των αποτελεσμάτων της και ιδιαίτερα αυτών που αφορούν τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό. Η επεξεργασία των αποτελεσμάτων της απογραφής του 1889 δεν ολοκληρώθηκε με αποτέλεσμα να δημοσιευθούν μόνο πίνακες πληθυσμού της χώρας κατά διοικητικές περιφέρειες, πόλεις και χωριά, καθώς και πίνακες των δημοτών κατά επαρχία και δήμο. Δημοσιεύθηκαν επίσης και πίνακες απογραφέντων Ελλήνων στην αλλοδαπή. Απουσία στοιχείων σχετικά με τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό έχουμε και από την

απογραφή του 1896, εξαιτίας πυρκαγιάς που αποτέφρωσε ολόκληρο το απογραφικό υλικό¹.

Για πολλά χρόνια η παρουσίαση της επαγγελματικής διαστρωμάτωσης της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα βασίστηκε συνήθως στην αναπαραγωγή των αποτελεσμάτων των απογραφών και τις κατηγορίες τους, ελάχιστα λειτουργικές και συχνά παραπλανητικές από τη στιγμή που χρησιμοποιούνται για να απαντήσουν σε ερωτήματα αναφορικά με τον καταμερισμό της εργασίας σε πρωτογενή, δευτερογενή και τριτογενή τομέα². Συχνά στις διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες αποδόθηκε σύγχρονο περιεχόμενο. Επιπλέον αντιμετωπίστηκαν ως ομοιογενή και αυστηρά προσδιορισμένα σύνολα επαγγελμάτων και υποβαθμίστηκε τόσο το πολύσημο περιεχόμενό τους όσο και ο ιστορικός χαρακτήρας τους. Αυτού του τύπου τις θεωρήσεις των επαγγελματικών κατηγοριών τις συναντάμε κατά κύριο λόγο στις πρώτες κοινωνιολογικές και ιστοριογραφικές μελέτες της μεταπολίτευσης. Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς εξετάζοντας τη σύνθεση του αστικού πληθυσμού και την κοινωνικοεπαγγελματική συγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας τον 19^ο αιώνα, αν και σημειώνει ότι οι διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες των απογραφών είναι αμφισβητήσιμες ως προς στο κατά πόσο το περιεχόμενο των επαγγελμάτων που περιγράφουν χαρακτηρίζεται από την ομοιογένεια και την αυστηρότητα των σύγχρονων όρων, επιλέγει να οργανώσει τις κατηγορίες ανά τομείς παραγωγής. Παράλληλα αποδίδει σε μεγάλες πληθυσμιακά κατηγορίες, όπως το «υπηρετικό προσωπικό» και οι «κτηματίες», σύγχρονο περιεχόμενο, όταν θεωρεί για παράδειγμα ότι όλοι οι «κτηματίες» είναι εισοδηματίες. Μια ανάλογη χρήση της κατηγορίας του επαγγέλματος επιλέγει και ο Γιώργος Δερτιλής, όταν κάνει λόγο για την

---

¹ Για τα αποτελέσματα των απογραφών από το 1821-1971 σχετικά με τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, βλ. Ευάγγελος Μακρής, «Ο οικονομικός ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησής αυτού 1821-1971 (βάσει των διενεργηθεισών από το 1821 και εντεύθεν γενικών απογραφών πληθυσμού)», στο Μ. Χουλιαράκης, Ε. Μακρής, Ε. Γριτσόπουλος, Μ. Γκεβέτσος, Α. Αγιοπετρίτης, *Στατιστικά μελέται*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1972, σ. 113 - 207 και για το 19^ο αιώνα σ. 113 - 147.

² Για τις επαγγελματικές κατηγορίες των απογραφών του 19^{ου} αιώνα, βλ. Μακρής, ό.π., σ. 113 - 147. Οι ελληνικές απογραφές - τουλάχιστον για όσες διαθέτουμε λεπτομερή στοιχεία για τη διάκριση του πληθυσμού με βάση την απασχόληση -, μέχρι και το 1907, δεν χαρακτηρίζονται από κάποια συγκεκριμένη διάκριση τομέων απασχόλησης που θα μας παρέπεμπε στο τριμερές σχήμα της παραγωγής. Η ταξινόμηση σε σχέση με κάποιες επαγγελματικές ομάδες φαίνεται να προσιδιάζει στην πηγή προέλευσης των εισοδημάτων, δηλαδή τη γη (γεωργοί, κτηματίες), τον κρατικό μηχανισμό (υπάλληλοι), τη θάλασσα (ναυτικοί), το εμπόριο (έμποροι), τις μεταποιητικές δραστηριότητες (βιομήχανοι, εργάτες, τεχνίτες), ενώ σε άλλες όχι (γιατροί, δημοδιδάσκαλοι, δικηγόροι, φαρμακοποιοί, μαιές). Αυτή η ταξινομητική λογική δεν υπακούει σε καμιά διάθεση κατάδειξης της δομής και των βαθμίδων κάθε τομέα παραγωγής και επιπλέον απέχει μακράν από την καταγραφή της εσωτερικής ιεραρχίας κάθε επαγγελματικού κλάδου.

περιορισμένη δημογραφική δύναμη της αστικής τάξης και την εξέλιξή της από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα μέχρι και το 1940, παρόλο που και αυτός σημειώνει τον αρχέγονο χαρακτήρα των απογραφών και την αναξιοπιστία των όποιων δεικτών βασίζονται σε αυτές³.

Οι δύο προηγούμενες θεωρήσεις αποτέλεσαν μεθοδολογικές επιλογές στο πλαίσιο μεγάλων συνθετικών μελετών οι οποίες, ως ιστοριογραφικό παράδειγμα, εφοδίασαν την ελληνική ιστοριογραφία με τα κατάλληλα θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία, ώστε αυτή να απεμπλακεί από την εθνοκεντρική ομφαλοσκόπηση, να πραγματοποιήσει τις πρώτες της αναζητήσεις στο πεδίο της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας και να παρακολουθήσει τις διεθνείς συζητήσεις. Οι συγκεκριμένες μελέτες, ωστόσο, αναζητούσαν διαμέσου της ταξικής ανάλυσης να αποδείξουν την αδυναμία ή την ανυπαρξία του ταξικού χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας, αποδεχόμενες εκ των προτέρων το ταξικό περιεχόμενο των επαγγελματικών ονοματοθεσιών και την κυριολεκτική εκφορά αυτής της σχέσης. Δεν ενδιαφέρθηκαν δηλαδή με άλλα λόγια για το πολυσημικό, ιστορικά προσδιορισμένο και μεταβαλλόμενο, ενδεχομένως και αντιφατικό, περιεχόμενο των επαγγελματικών δηλώσεων σε σχέση με το «ποιος μιλάει» κάθε φορά, ποιος αποφασίζει και οργανώνει την εικόνα των εργασιακών δομών σε μια κοινωνία, βασιζόμενος σε ποιες λειτουργικές ανάγκες, ποιες πολιτισμικές αναπαραστάσεις, ποια υποκειμενικά ή συλλογικά συμφέροντα, σε ποιο τέλος πλέγμα σχέσεων εξουσίας.

Την τελευταία δεκαπενταετία έχουν κάνει την εμφάνισή τους μελέτες οι οποίες επιχειρούν να αναδείξουν την πολυπλοκότητα των επαγγελματικών ταξινομήσεων σε άμεση σχέση με τα προβλήματα και τις παγίδες των πηγών, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα την αναγκαιότητα να υπαχθούν τα επαγγέλματα και τα σημαινόμενά τους σε μια ερμηνευτική πρόταση, ενδεχομένως σχηματική. Αναμφισβήτητα, η προσέγγιση αυτή διευκολύνθηκε και διευκολύνεται από το χαρακτήρα των μελετών, οι οποίες είναι προσανατολισμένες στην τοπική ιστορία, καθώς και στο πλούσιο υλικό που υπάρχει στα τοπικά αρχεία⁴.

---

³ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 – 1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987, σ. 181 – 208 και σ. 240, και Γιώργος Δερτιλής *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880 – 1909*, Αθήνα, Εξάντας, 1985, σ. 86 – 88 και σ. 271.

⁴ Αναφερόμαστε κατά κύριο λόγο στην εργασία του Γιάννη Μπαφούνη για την πόλη του Πειραιά και τη μεθοδολογική πρόταση της Χριστίνας Αγριαντώνη. Yannis Bafounis, *La formation d'une ville nouvelle: Le Pirée au XIX siècle (1835-1879)*, αδημ. διδ. διατρ., Παρίσι 1985 και Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΤΕ, 1986. Θα προσθέταμε τις μελέτες των: Αγγελική Κοντίνη - Μπόμπου, «Στην πόλη της Κέρκυρας λίγο μετά την

Ο Γιάννης Μπαφούνης εξετάζει από δημογραφική σκοπιά τη γέννηση της πόλης του Πειραιά (1835-1879) και αναδεικνύει, με βάση τους απογραφικούς καταλόγους της πόλης του Πειραιά, την πολυπλοκότητα των δηλώσεων επαγγέλματος και των συμφραζομένων τους, όπως εσωτερική ιεραρχία, ηλικία και απασχόληση, ενώ ταυτόχρονα επισημαίνει τις ποικίλες παγίδες των πηγών που είναι δυνατό να μας οδηγήσουν σε εσφαλμένα συμπεράσματα⁵. Η Χριστίνα Αγριαντώνη, στο πλαίσιο της μελέτης της για τις απαρχές της εκβιομηχάνισης, αντιμετωπίζει με τρόπο έκκεντρο αλλά ουσιαστικό την επαγγελματική διαστρωμάτωση· θέτει τις παραμέτρους με τις οποίες οφείλει κάποιος να ξεκινήσει προκειμένου να προσεγγίσει την επαγγελματική ιεραρχία στο πλαίσιο μιας κοινωνίας με αγροτικές δομές και κάποιους αστικούς θύλακες που γνώριζαν τις απαρχές της εκβιομηχάνισης⁶. Οι δύο ιστορικοί αποφεύγουν να προχωρήσουν άμεσα σε μια ιεραρχική αποτύπωση των επαγγελμάτων. Ο Μπαφούνης δημιουργεί μεγάλες επαγγελματικές κατηγορίες, ανεξάρτητα από την επαγγελματική ιεραρχία, με κριτήριο τα κοινά χαρακτηριστικά στην εξάσκηση του επαγγέλματος ή τον φυσικό χώρο στον οποίο αυτό εξασκείται (λιμάνι, διατροφή, υπηρεσίες - ελεύθερα επαγγέλματα, εμπόριο, βιοτεχνία - βιομηχανία, μεταφορές, υπαλληλικό προσωπικό, υγεία, γεωργία, εκπαίδευση, στρατός). Η Αγριαντώνη κατανέμει τον ενεργό πληθυσμό της απογραφής του 1879 στις κατηγορίες: γεωργία, βιομηχανία - βιοτεχνία, «προλετάριοι» και εμπόριο - μεταφορές διακρίνοντας στο εσωτερικό τους υποκατηγορίες.

Κοινή διαπίστωση και των δύο είναι το γεγονός ότι η ελληνική κοινωνία δεν εμφανίζει ευδιάκριτες σχέσεις μεταξύ των τριών τομέων της οικονομίας, καθώς η παραγωγή, η μεταποίηση και η εμπορία ενός προϊόντος στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα μπορεί να πραγματοποιούνται από το ίδιο πρόσωπο. Επιλέγοντας να είναι περισσότερο προσεκτικοί από τους παλαιότερους μελετητές, οι οποίοι είχαν προτείνει μια σχηματική εικόνα της κοινωνίας συσχετίζοντας το ερμηνευτικό σχήμα κατώτερη - μεσαία - ανώτερη τάξη με συγκεκριμένα επαγγέλματα, προτιμούν να αναδείξουν επαγγελματικούς χώρους και όχι την εσωτερική διάρθρωση των επαγγελματικών κατηγοριών τους.

Ένωση: επαγγέλματα, κοινωνικές κατηγορίες, εγκατάσταση στο χώρο», στα Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19^{ος} - 20^{ός} αι.)*, Αθήνα ΕΜΝΕ 2000, σ. 415 - 436 και Ευγενία Μπουρνόβα, «Κοινωνικο-επαγγελματικές δομές και πληθυσμιακές μεταβολές στο Ρέθυμνο. Από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο Ελληνικό Κράτος», στα Πρακτικά..., ό.π., σ. 437 - 445.

⁵ Βαφουνίς, ό.π., σ. 197 - 210, όπου και η πρότασή του για την ταξινόμηση των επαγγελμάτων.

⁶ Αγριαντώνη, ό.π., σ. 357 - 359.

Το στοιχείο της σύμπτωσης των διαφορετικών θέσεων στον τομέα της παραγωγής σε ένα πρόσωπο ή, πιο σωστά, η αδυναμία ανακάλυψης των ιεραρχικών διαφοροποιήσεων σε κάθε επάγγελμα ήταν χαρακτηριστικό όχι μόνο στον αγροτικό χώρο αλλά και στους πρώτους αστικούς θύλακες. Το 1874 ο Αλέξανδρος Μανσόλας επισημαίνει τις δυσκολίες εξακρίβωσης του πραγματικού επαγγέλματος στις απογραφές πληθυσμού για μεγάλο μέρος πολιτών. Επικαλείται μάλιστα και ευρωπαϊκά παραδείγματα, όπως της Πρωσίας με 17% άγνωστα επαγγέλματα και της Ιταλίας με 37%. Τα αίτια αυτής της απροσδιοριστίας οφείλονταν στο γεγονός ότι πολλοί εξασκούσαν περισσότερα από ένα επαγγέλματα και στις απογραφές φαίνονταν σαν να τα εξασκούσαν ταυτόχρονα. Άλλοι, πάλι, απέκρυπταν την πραγματική τους εργασία. Ο διευθυντής της στατιστικής υπηρεσίας παρατηρεί ότι σε χώρες όπου η εργασία είναι κατακερματισμένη, όπως η Ελλάδα, αποδεικνύεται πολύ δύσκολος ο ακριβής καθορισμός του χαρακτήρα κάθε μεταποιητικής λειτουργίας, ιδιαίτερα στις μικρές πόλεις. Έτσι, ο γεωργός μπορούσε να είναι ταυτόχρονα και μεταξουργός ή υφαντουργός, ενώ ο βιοτέχνης συχνά εμπορευόταν τα προϊόντα της εργασίας του στο χώρο της εργασίας του⁷.

Η διαπίστωση ότι η ασφαλής διάκριση των τομέων παραγωγής είναι αδύνατη για την ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα υπονοεί, όταν δε δηλώνεται, ότι κάτι τέτοιο οφείλεται στην καθυστέρηση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Ωστόσο, η αποδοχή της παραπάνω άποψης αφήνει πολλά περιθώρια για την αναπαραγωγή στερεοτυπικών αντιλήψεων σχετικά με τον αδιαφοροποίητο χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.

Η υιοθέτηση του σχήματος των τριών τομέων της παραγωγής δεν αποδεικνύεται αδιέξοδη μόνο για την ελληνική περίπτωση, αλλά και για κοινωνίες που υποτίθεται ότι παρουσιάζουν μια ξεκάθαρη εικόνα της κοινωνικής ιεραρχίας, εξαιτίας της ανάπτυξης ή ολοκλήρωσης του καπιταλισμού. Η Adeline Daumard, μελετώντας την παρισινή κοινωνία του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα, επινοούσε έναν κοινωνικοεπαγγελματικό κώδικα, με σκοπό να αποφύγει τις παγίδες των πηγών και κατά συνέπεια την αυθαιρεσία του σχήματος των τομέων παραγωγής που συσκότιζε την πολυπλοκότητα της κοινωνικής ιεραρχίας⁸. Σημείωνε παράλληλα τις αντικειμενικές δυσκολίες που

⁷ Alexandre Mansolas, *Recensement de la population en 1870*, Αθήνα 1874, σ. 34 - 36.

⁸ Adeline Daumard, «Une référence pour l' étude des sociétés urbaines en France aux XVIIIe et XIXe siècles. Projet de code socio - professionnel», στο *L' histoire sociale, sources et méthodes, Colloque de l' École Normale supérieure de Saint - Cloud* (15 - 16 Μαΐου 1965), Παρίσι, PUF, 1967, σ. 185 - 210 και της ίδιας, *Les bourgeois de Paris...*, ό.π., σ. 49.

συναντούσε ο ιστορικός, όταν επιχειρούσε να διαπιστώσει μέσα από ποσοτικές πηγές την ακριβή επαγγελματική ιδιότητα των υποκειμένων.

Ο Stuart Blumin, επιχειρώντας να διακρίνει τις επαγγελματικές ομάδες των αμερικανικών πόλεων με κριτήριο το χαρακτήρα της εργασίας (χειρωνακτική και μη), υπογραμμίζει τις διαφορετικές αναπαραστάσεις της επαγγελματικής ιεραρχίας αλλά και την επιλογή των ίδιων των υποκειμένων να «συσκοτίζουν» την επιθυμητή από τον σύγχρονο ερευνητή αποσαφηνισμένη εσωτερική επαγγελματική ιεραρχία. Οι φορολογικοί κατάλογοι περιέχουν περιπτώσεις όπου βιομήχανοι και ανεξάρτητοι παραγωγοί δηλώνονταν με τρόπο που παρέπεμπε στον ημερομίσθιο εργάτη⁹.

Τέλος, ο William Sewell στη μελέτη του για τις επαγγελματικές δομές και την μετανάστευση στη Μασσαλία τον 19^ο αιώνα επισημαίνει τις σοβαρές παραλείψεις και ελλείψεις των αρχειακών πηγών, όπως οι απογραφές πληθυσμού και οι ληξιαρχικές πράξεις γάμων, αναφορικά με τη δηλωμένη επαγγελματική ιδιότητα και τη διασπορά παρόμοιων επαγγελματικών δραστηριοτήτων, μέσω των πολλαπλών ονοματοθεσιών, με συνέπεια τη δυσκολία δημιουργίας ομογενοποιημένων κατηγοριών από τον ιστορικό¹⁰.

Πέρα από το γεγονός τού κατά πόσο οι αρχειακές πηγές μας παρέχουν ασφαλείς πληροφορίες ή όχι, θα πρέπει να επισημάνουμε και μια άλλη διάσταση του ζητήματος της επαγγελματικής ιεραρχίας και της αποσαφήνισής της. Η σύγχρονη συζήτηση, στο πλαίσιο της ιστορίας της στατιστικής, χαρακτηρίζεται από τη διάθεση να αναγνωρίσει τις πολιτικές και κοινωνικές λειτουργίες της στατιστικής τον 19ο αι. και να αμφισβητήσει την άμεση υπαγωγή της στην οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα. Η στάση αυτή βασίζεται στη θεωρητική θέση ότι η κοινωνική πραγματικότητα που περιγράφεται από τα δεδομένα των στατιστικών είναι μια νοητική κατασκευή. «Οι κοινωνικές κατηγορίες που καταγράφηκαν και μετρήθηκαν από τους στατιστικούς, τους δημογράφους και τους κοινωνιολόγους δεν είναι παρά κατασκευές οι οποίες, αν τεθούν σε ένα συγκριτικό πλαίσιο μεταξύ κοινωνικών σχηματισμών που χαρακτηρίζονται από κοινό οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό παρελθόν, θα αποδειχθούν πολύ διαφορετικές μεταξύ τους», αναφέρει ο Alain Desrosières, με αφορμή τις κατηγορίες των cadres, professionals και Angestellte που ονοματίζουν το ανώτερο υπαλληλικό στρώμα σε Γαλλία, Μεγάλη Βρετανία και Γερμανία αντίστοιχα¹¹.

---

⁹ Blumin, *The emergence...*, ό.π., σ. 71 και 117.

¹⁰ William H. Sewell Jr., *Structure and mobility. The men and women of Marseille, 1820 – 1870*, Καίμπριτζ, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme και Cambridge University Press, 1985.

¹¹ Alain Desrosières, «Comment faire des choses qui tiennent. Histoire sociale et statistiques», στο Christophe Charle (επιμ.), *Histoire sociale, Histoire globale?*, (Actes du colloque des 27-28 Janvier

Οι αναπαραστάσεις της κοινωνικής ιεραρχίας συνδέονται άμεσα με το χαρακτήρα των πηγών που ο ερευνητής επιλέγει να μελετήσει. Η επεξεργασία των στοιχείων δεν εξαρτάται μόνο από την επιλογή των πιο κατάλληλων λειτουργικά ταξινομητικών κατηγοριών αλλά και από την αντίληψη ότι για τις διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες άμεσα υπεύθυνα ήταν και τα ίδια τα υποκείμενα που κατά καιρούς απογράφονταν ή καταγράφονταν ως κάτοικοι, πολίτες και φορολογούμενοι. Με άλλα λόγια, τα υποκείμενα δεν αντιλαμβάνονταν με τον ίδιο τρόπο όχι μόνο τη θέση τους στο εσωτερικό ενός επαγγέλματος αλλά και την ίδια την απογραφική διαδικασία. Η απόκρυψη στοιχείων, η αδιαφορία για τη χορήγηση πληροφοριών στους υπαλλήλους των απογραφών, οι συχνές διαμαρτυρίες επαγγελματιών μετά την ανάρτηση των φορολογικών καταλόγων προς τη δημοτική αρχή εξαιτίας της υπερφορολόγησής τους, η καχυποψία και ο φόβος ότι πίσω από την απογραφή υποκρυπτόταν νέα φορολογία ήταν μόνιμα χαρακτηριστικά των τρόπων με τους οποίους οι άνθρωποι της εποχής αντιμετώπιζαν τους μηχανισμούς εξουσίας. Ο Γιάννης Μπαφούνης σημειώνει πολλά παράδοξα στα δεδομένα των απογραφών για την πρώτη περίοδο της ζωής της πόλης του Πειραιά. Αλλά και αργότερα, παρά την ενηλικίωση της ελληνικής στατιστικής μετά το 1861¹², οι απογραφικές απόπειρες προκαλούσαν ποικίλες συμπεριφορές στους κατοίκους, απόρροια φόβου, παρεξηγήσεων, αλλά και ασυνεννοησίας με τους δημοτικούς υπαλλήλους. Ο τοπικός Τύπος επισημαίνει διάφορα τραγελαφικά περιστατικά¹³.

Θα προσθέταμε ως ένα επιπλέον πρόβλημα την ίδια την αλλαγή των κοινωνικών αντιλήψεων για τις επαγγελματικές σχέσεις στη διάρκεια του χρόνου με αποτέλεσμα η κατάσταση να γίνεται ακόμη πιο πολύπλοκη. Οι πηγές ποσοτικού χαρακτήρα μας προσφέρουν τη δυνατότητα να παρατηρήσουμε αλλαγές στους αριθμούς συγκεκριμένων επαγγελματικών κατηγοριών, αλλά δεν αντανακλούν και τις μεταβολές που συμβαίνουν στις αντιλήψεις των ανθρώπων σχετικά με την εργασία. Η προσέγγιση αυτή αποδεικνύεται περισσότερο πολύπλοκη από την αντιπαραβολή αριθμών μεταξύ διαφορετικών χρονικών στιγμών ή περιόδων.

1989), Παρίσι, Éditions de la Maison des Sciences et de l'Homme, 1993, σ. 23-44, και Alain Desrosières, Laurent Thévenot, *Les catégories socio-professionnelles*, Παρίσι, La Découverte, 1992, σελ. 7.

¹² Για την απογραφή του 1861 και τη σημασία της στο πλαίσιο της επιστήμης της ελληνικής στατιστικής, Γιάννης Μπαφούνης (προλεγόμενα – επιμ. ανατύπωσης), *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*, Αθήνα, ΠΤΠΕ, 1991.

¹³ Εφημ. *Πρόνοια*, 17.4.1889 και 24.5.1896.

Έχοντας υπόψη όσα αναφέραμε θα επιχειρήσουμε σε πρώτη φάση να προβληματιστούμε γύρω από το κοινωνικό περιεχόμενο δύο συγκεκριμένων επαγγελματικών ιδιοτήτων τις οποίες συναντάμε συστηματικά στις ελληνικές απογραφές πληθυσμού του 19^{ου} αιώνα, το «υπηρετικό προσωπικό» και τους «κτηματίες». Στόχος μας είναι να αντιληφθούμε την πολυπλοκότητα, την αμφισημία και τη ρευστότητα της σημασίας των όρων από τη στιγμή που επιχειρούμε να τους εντάξουμε σε ένα πλέγμα σημειομένων της κοινωνικής ιεραρχίας. Σε δεύτερη φάση θα παρουσιάσουμε μια μεθοδολογική πρόταση ανάγνωσης των κοινωνικοεπαγγελματικών δομών της πειραϊκής κοινωνίας το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, με βάση τα δεδομένα των εκλογικών και φορολογικών καταλόγων της εποχής. Η πρόταση αυτή αποτελεί μέρος ενός γενικότερου προβληματισμού για το πώς μπορούμε να προσεγγίσουμε την κοινωνική ιεραρχία της τοπικής κοινωνίας την ίδια περίοδο, θέτοντας μια σειρά κριτηρίων οικονομικού, κοινωνικού και πολιτισμικού χαρακτήρα, και για το λόγο αυτό θα είχε σημασία κάποιος να την παρακολουθήσει στο αφηγηματικό πλαίσιο αναφοράς της¹⁴.

β. «Κτηματίες» και «υπηρετικό προσωπικό»

1. Οι «κτηματίες»

Όταν το 1891 ο Ν. Κωλέτσης συλλαμβάνεται από λάθος και το όνομά του δυσφημίζεται στο αστυνομικό δελτίο που δημοσιεύεται την επόμενη μέρα, στέλνει επιστολή στην εφημερίδα *Πρόνοια* επιχειρώντας να αποκαταστήσει το όνομά του: «Είμαι κύριε συντάκτα ως και σεις με γνωρίζετε, γέννημα και θρέμμα του Πειραιώς, νοικοκύρης γνωστότατος και κτηματίας, είμαι δε προ ετών επιστάτης των ενταύθα αποθηκών κλπ κτημάτων του εν Αθήναις ιατρού κ. Θεοδωρακάκη ουδέποτε δε ηξιώθην να πατήσω το κατώφλιον της θύρας της Αστυνομίας...»¹⁵. Με την ιδιότητα του «κτηματία» το υποκείμενο διεκδικεί την απενοχοποίησή του απέναντι στο νόμο. Η αποκατάσταση του ονόματός του επιχειρείται μέσω της δημοσιοποίησης του ζητήματος στον Τύπο και με λεκτικούς τρόπους που αντιστοιχούν στο αξιακό σύστημα, εν προκειμένω στην αρχή της ιδιοκτησίας, της τοπικής κοινωνίας. Για τον επιστάτη - υπάλληλο, η ιδιότητα αυτή σήμαινε μια καθοριστική διαφοροποίηση σε σχέση με τους «μη - ιδιοκτήτες», ικανή να άρει από το πρόσωπό του τις υπόνοιες της κλοπής.

¹⁴ Βλ. σχετικά, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η διαμόρφωση της αστικής τάξης του Πειραιά, 1860 – 1909*, Αθήνα, 2001 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), σ. 30 – 75 και του ίδιου, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης 1860-1910*, Νεφέλη, Αθήνα 2006, σ. 53-80.

¹⁵ Εφημ. *Πρόνοια*, 9.2.1891.

Η ιδιότητα του «κτηματία» αποτελεί όρο που τον απαντάμε συχνά. Στη διευρυμένη του μορφή σήμαινε τον άνθρωπο που κατείχε ακίνητη περιουσία και όχι απαραίτητα εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης. Αντιστοιχούσε, δηλαδή, τόσο σε αγροτικό όσο και αστικό περιβάλλον. Ο επιστάτης του παραδείγματος ήταν κάτοικος της πόλης με μικρή περιουσία. Το παράδειγμά μας μετασχηματίζεται από τη στιγμή που στραφούμε σε άλλες πηγές οι οποίες προσφέρουν δείγματα πληθυσμού. Έτσι, 37 από τους 191 συντάκτες διαθήκης του Πειραιά δήλωναν στη διαθήκη τους το επάγγελμα του «κτηματία». Δεν επρόκειτο για γεωργούς αλλά για διάφορους επαγγελματίες. Έμποροι, βιοτέχνες, υπάλληλοι ακόμα και εργάτες, με μικρές μεσαίες και μεγάλες περιουσίες, οι οποίες συγκροτούνταν από οικίες, αποθήκες και οικόπεδα, επέλεξαν σε προχωρημένη ηλικία να δηλωθούν ως «κτηματίες» ή να συμπεριλάβουν αυτή την ιδιότητα παράλληλα με το πραγματικό τους επάγγελμα. Ως «κτηματίες» δηλώνονται διάφοροι εργοστασιάρχες στους καταλόγους των ενόρκων. Ο όρος φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής μέχρι και τη δεκαετία του 1870, καθώς μεγαλέμποροι της πρώτης περιόδου τον υιοθετούσαν γενικότερα, ακόμα και πριν την αποχώρησή τους από το επάγγελμα, όπως μπορούμε να δούμε από πράξεις αστικού δικαίου που πραγματοποιούσαν και άλλου τύπου καταγραφές. Σε μια περίοδο κατά την οποία η βιομηχανία δεν είχε καν εμφανιστεί ή έκανε τα πρώτα της βήματα και το εμπόριο δεν γνώριζε ακόμα τις μετέπειτα μορφές εξειδίκευσης, η κατοχή περιουσίας ήταν πιθανότατα η κύρια πηγή άντλησης κοινωνικού κύρους.

Ο «κτηματίας», λοιπόν, φαίνεται ότι αντιπροσώπευε τον κάτοχο περιουσίας, η οποία στη χειρότερη περίπτωση του έδινε τη δυνατότητα να ζει από τα εισοδήματά του, ακόμα και αν δεν εργαζόταν. Μπορούσε να νιώθει ασφαλής και όχι να εξαρτά την επιβίωσή του από την καθημερινή εργασία. Οι μικρέμποροι και οι εργάτες διαθέτες αυτό μοιάζουν να υπονοούν, όταν έχουν αποχωρήσει από το επάγγελμά τους. Ταυτόχρονα, όμως, ο «κτηματίας» ήταν και τίτλος κοινωνικού κύρους ή τουλάχιστον, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ιδιότητα που επέτρεπε στον επιστάτη να διαχωρίσει τη θέση από τον κοινό εγκληματία, νομιμοποιητική ταυτότητα σε μια κοινωνία που αναγνώριζε το απαραβίαστο της ατομικής ιδιοκτησίας, ηθική εντέλει διάσταση της υποκειμενικότητας.

2. Το «υπηρετικό προσωπικό»

Οι δηλώσεις «υπηρέτης» και «υπηρέτρια» των απογραφών, σύμφωνα με τον Γιάννη Μπαφούνη, δεν ανταποκρίνονται σε υποκείμενα που περιορίζονταν μόνο στον οικιακό χώρο (*domestiques*), αλλά σε εργατικό δυναμικό που απασχολούνταν κατά βάση στην επιχείρηση του επικεφαλής του νοικοκυριού, που κινούνταν δηλαδή τόσο στην ιδιωτική

όσο και τη δημόσια σφαίρα, και διέμεναν στην οικία ή το κατάστημα του επιχειρηματία. Ο ίδιος μελετητής υποστηρίζει ότι επρόκειτο για την πολυπληθή ομάδα νεαρών σε ηλικία εργαζόμενων για όλες τις δουλειές και ότι η δήλωση «υπηρέτης» εξυπηρετούσε καθαρά και μόνο λόγους αποφυγής της φορολόγησης αυτής της δραστηριότητας¹⁶. Η διαπίστωση ότι οι υποχρεώσεις του υπηρετικού προσωπικού δεν αντιστοιχούσαν στον ιδιωτικό και μόνο χώρο δεν ήταν μόνο ελληνικό φαινόμενο. Στη βικτωριανή Αγγλία, και μάλιστα σε περιοχές με ταχύτατο ρυθμό εκβιομηχάνισης όπως το Λανκασίρ, το περιεχόμενο της δήλωσης του υπηρέτη ή της υπηρέτριας στις απογραφές δύσκολα προσδιορίζεται, μια και αντιστοιχούσε σε ποικίλους επαγγελματικούς χώρους αναφορικά με τον επικεφαλής του εκάστοτε νοικοκυριού. Επιπλέον, η απασχόληση υπηρετικού προσωπικού δεν ήταν αποκλειστικά και μόνο χαρακτηριστικό των αστικών οικογενειών, ούτε η σύνδεση απασχόλησης υπηρετικού προσωπικού και κοινωνικού κύρους ήταν η μόνη αιτία αυτής της σχέσης¹⁷.

Η υπόθεση του Μπαφούνη ότι η δήλωση «υπηρέτης» αποτελούσε το μέσο της αποφυγής φορολόγησης ενός μεγάλου μέρους νεαρών και όχι μόνο εργαζομένων είναι γενικευτική. Ο ίδιος ο νόμος προνοούσε για την απόλυτη φοροαπαλλαγή υπηρετών, υπαλλήλων και εργατών στην περίπτωση που ως επιτηδευματίες ήταν υφιστάμενοι σε εμπορικά και βιομηχανικά καταστήματα, με γνώμονα ότι περιλαμβάνονταν σε αυτές τις κατηγορίες μαθητευόμενοι, τέκνα και ενδεχομένως συνεταίροι και με το σκεπτικό ότι η δυνητική φορολόγησή τους μετακυλιόταν στον εργοδότη και κατά συνέπεια το πρόβλημα αφορούσε το ύψος της αμοιβής της εργασίας των εργαζομένων¹⁸. Σύμφωνα με τα προηγούμενα λοιπόν, αν όντως υπήρχε διάθεση για φοροαποφυγή, θα πρέπει να βρούμε ποιος ευνοούνταν από κάτι τέτοιο. Οι εργαζόμενοι είχαν προφανώς συμφέρον να χαρακτηρίζονται ως υπηρέτες και όχι ως επαγγελματίες, όμως από τη στιγμή που βρίσκονταν σε καθεστώς υφισταμένου ο νόμος τους απάλλασσε. Οι εργοδότες από την άλλη πλευρά δεν είχαν λόγο να δηλώσουν ψευδή στοιχεία για το είδος της προσφερόμενης εργασίας από τους υπαλλήλους τους γιατί δεν είχαν ίδιον όφελος.

Ο Μπαφούνης, θέλοντας να διορθώσει την διαδεδομένη άποψη στην ελληνική ιστοριογραφία σχετικά με τον μεγάλο αριθμό υπηρετικού προσωπικού των αστικών οικιών του 19^{ου} αιώνα, θέτει πολύ σωστά την αναγκαιότητα να εξετάσουμε τις κατηγορίες «υπηρέτης», «υπηρέτρια» σε σχέση με το πλαίσιο εργασιακών σχέσεων στο οποίο

¹⁶ Bafounis, *La formation...*, ό.π., σ. 208 - 209, 244 και 327.

¹⁷ Edward Higgs, «Domestic Service and Household Production», *Social History* 8/2 (Μάιος 1983) 201 - 210 και Pamela Horn, *The Rise and Fall of the Victorian Servant*, Δουβλίνο 1975.

¹⁸ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 63/11.3.1867, τ. Β', σ. 177.

εγγράφονται και το χαμηλό επίπεδο της στατιστικής, και να μην αποδώσουμε στους όρους την σημασία του υπηρετικού προσωπικού του ιδιωτικού χώρου συνδέοντάς το με την αστική τάξη¹⁹. Η ένστασή μας διατυπώνεται γύρω από δύο ζητήματα. Το πρώτο αναφέρθηκε και σχολιάστηκε ήδη: Η μη ταύτιση του υπηρετικού προσωπικού με τον ιδιωτικό χώρο δεν ήταν μόνο ελληνικό φαινόμενο και πάντως δεν δηλώνει ελληνική ιδιαιτερότητα συνυφασμένη με το σχήμα της καθυστέρησης της ελληνικής κοινωνίας. Το δεύτερο συνδέεται με τον τρόπο που προσεγγίζουμε τις πηγές. Η δήλωση «υπηρέτης» και ο μεγάλος αριθμός τους, όπως αποτυπώνεται στις απογραφές, εκφράζει τον τρόπο με τον οποίο μία συγκεκριμένη κοινωνία ονοματίζει εργασιακές σχέσεις που, με τη σειρά τους, ανήκουν σε ένα συγκεκριμένο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό σύστημα. Μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, πιθανόν και αργότερα, ο επαγγελματικός χαρακτηρισμός «υπηρέτης» αντιστοιχούσε σε ένα διευρυμένο πεδίο επαγγελματικών δραστηριοτήτων ανεξάρτητα από επαγγελματικούς κλάδους. Προσδιόριζε τη σχέση υπαλληλίας του εργαζόμενου με τον εργοδότη του και μπορούσε να περιγράψει τον εργάτη της βιοτεχνίας, τον υπάλληλο του εμπορικού, τον υπάλληλο του κράτους ή του δήμου, αλλά και το παιδί για τα θελήματα, τον υπηρέτη του σπιτιού που πιθανότατα ήταν και υπάλληλος της επιχείρησης. Από την περίοδο της εκβιομηχάνισης και μετά, σε συνδυασμό με τις αλλαγές που αρχίζουν να συμβαίνουν και στο εμπόριο, η κατηγορία «υπάλληλος» ή «εμποροϋπάλληλος» και «εργάτης» ή «εργατικός» δεν αντανakλούν μόνο τις μεταβολές σε οικονομικό επίπεδο αλλά και σε επίπεδο εργασιακών σχέσεων. Την ίδια περίοδο ο αριθμός των «υπηρετών», όπως μπορούμε να δούμε από τους εκλογικούς καταλόγους, μειώνεται εντυπωσιακά. Στις αρχές της δεκαετία του 1870 το κράτος, θεσπίζοντας ειδικό νόμο με σκοπό να διευθετήσει τα «προβλήματα» που δημιουργούσαν οι υπηρέτες στις αστικές οικογένειες όταν αποχωρούσαν χωρίς προειδοποίηση από τις οικίες, απέδιδε συγκεκριμένο περιεχόμενο στην εργασία του υπηρέτη και της υπηρέτριας. Την οριοθετούσε στο πλαίσιο της ιδιωτικότητας²⁰. Τέλος, είναι σημαντικό να αντιμετωπίσουμε τη δήλωση «υπηρέτης», «υπηρέτρια» σε άμεση σχέση με την επαγγελματική ιδιότητα και

---

¹⁹ Βάσιος Τσοκόπουλος, *Πειραιάς, 1835 - 1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1984, πίνακας σύνθεσης των μεγαλύτερων εμπορικών νοικοκυριών σ. 115.

²⁰ Το 1877 αποφασίζεται η χορήγηση βιβλιαρίων στους υπηρέτες και τις υπηρέτριες, γεγονός που είχε ως στόχο να περιορίσει τα «κρούσματα» ξαφνικής εγκατάλειψης των οικιών. Όπως ανέφερε η απόφαση «...ότι πολλοί υπηρέται και υπηρέτριαι άγνωστοι και άνευ ουδεμίας πιστοποίησης περί της διαγωγής των μισθούμενοι, εγκαταλείπουσι τους κυρίους των αυτογνωμόως καθιστώντες δυσχερή την αναγνώρισιν και εύρεσιν αυτών προκειμένης νομίμου καταδιώξεως...», Εφημ. *Σύγκλητος*, 19.4.1877.

κοινωνική θέση αυτού που δηλώνει, του επικεφαλής της οικίας που ρωτάται από το δημοτικό υπάλληλο της απογραφικής διαδικασίας.

Μια ανάγνωση των στοιχείων των απογραφών μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε τις μεταβολές που έχουν προκύψει μεταξύ του 1848 και του 1879. Οι παρατηρήσεις του Μπαφούνη ανταποκρίνονται στις δύο πρώτες απογραφές του 1848 και του 1856, όπου η συγκατοίκηση «υπηρετών», συχνά από τον ίδιο τόπο καταγωγής, ήταν συνηθισμένο φαινόμενο με αποτέλεσμα ο συνολικός αριθμός τους να εμφανίζεται διογκωμένος. Επίσης, συχνά εντοπίζονται άνδρες «υπηρέτες» σε νοικοκυριά εμπόρων και βιοτεχνών. Η απογραφή του 1879 όμως αποτυπώνει μια άλλη εικόνα, αυτή της διαμορφωμένης οικιακής σφαίρας η οποία για ένα ποσοστό των κατοίκων αντιστοιχεί στη συμβίωση των μελών μιας πυρηνικής οικογένειας με μία συνήθως ή σπανιότερα δύο υπηρέτριες. Είναι σαφής η σημαντική υποχώρηση των αντρών υπηρετών από την οικία και η έντονη παρουσία νεαρών γυναικών υπηρετριών. Θα πρέπει να σημειωθεί μάλιστα ότι λίγες είναι οι περιπτώσεις κατά τις οποίες ο τόπος καταγωγής των υπηρετριών ταυτίζεται με αυτόν του κυρίου τους. Πρόκειται για ένα εργατικό δυναμικό, γένους θηλυκού, με καταγωγή κυρίως από τα νησιά, το οποίο καταφθάνει στην πρωτεύουσα και τον Πειραιά με αποκλειστικό προορισμό την απασχόληση στις αστικές οικίες²¹.

γ. Οι πηγές

Η προσέγγιση της επαγγελματικής ιεραρχίας αποδεικνύεται μια επίπονη διαδικασία στο βαθμό που οι διαθέσιμες πηγές, αν και ικανοποιητικές σε σχέση με την ποικιλία και τον αριθμό τους, παρουσιάζουν ασυνέχειες στη διάρκεια του χρόνου. Ταυτόχρονα, οι επαγγελματικές δηλώσεις των υποκειμένων δεν εμφανίζουν παρά περιορισμένο βαθμό ομοιογένειας και αυτό συνδέεται τόσο με τον εκάστοτε διαφορετικό χαρακτήρα της ίδιας της πηγής και την λειτουργία της στο πλαίσιο που εντάσσεται (δημοσιονομικό, πολιτικό, οικονομικό) όσο και με την αντίληψη των ίδιων των υποκειμένων για το επάγγελμα και την ιεραρχία του.

Το είδος της πηγής που θα μπορούσε να αποτυπώσει το σύνολο των επαγγελματικών δραστηριοτήτων της τοπικής κοινωνίας είναι οι απογραφές του πληθυσμού. Στην περίπτωσή μας, από τους τρεις λεπτομερείς απογραφικούς καταλόγους που υπάρχουν στο Αρχείο του Δήμου Πειραιά, οι δύο αναφέρονται στην πρώτη περίοδο

---

²¹ Τα πρώτα γραφεία μεσιτών υπηρετικού προσωπικού κάνουν την εμφάνισή τους τη δεκαετία του 1870 στην Αθήνα με σκοπό να ικανοποιήσουν την αυξανόμενη ζήτηση και να ελέγξουν το μεταναστευτικό ρεύμα των νεαρών κοριτσιών. Εφημ. *Περιστερά*, 7.2.1871.

της ιστορίας της πόλης. Πρόκειται για αυτούς των ετών 1848 και 1856, ενώ μόνο ο τρίτος, του 1879, εντάσσεται στα χρονικά περιθώρια που έχουμε επιλέξει²². Η συγκριτική τους μελέτη, όπως κατέδειξε ο Γιάννης Μπαφούνης, είναι αποκαλυπτική, αλλά στην περίπτωσή μας μπορεί να λειτουργήσει μόνο ως εμπλουτισμός πληροφοριών και σημείο αναφοράς σε κάποιες παρατηρήσεις. Οι απογραφικοί κατάλογοι είναι και οι μόνες πηγές που περιλαμβάνουν όλο τον επαγγελματικό πληθυσμό της πόλης.

Στη διάθεσή μας, για την περίοδο των τελευταίων τεσσάρων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα βρίσκονται τριών ειδών πηγές. Πρόκειται για τους εκλογικούς καταλόγους των ετών 1866, 1878, 1888 και 1895²³, την απογραφή του 1879 και τους φορολογικούς καταλόγους οικοδομών του 1886 - 1887 και 1892²⁴. Επίσης, για το 1892 διαθέτουμε την καταγραφή των υπαλλήλων επιχειρήσεων και εταιρειών των οποίων οι προϊστάμενοι ανήκουν στη β' και γ' κατηγορία.

Γίνεται αμέσως φανερό ότι αφενός δεν διαθέτουμε για όλη την περίοδο που μας απασχολεί αντίστοιχες πηγές αφετέρου, με εξαίρεση τους εκλογικούς καταλόγους, η μοναδικότητα της απογραφής του πληθυσμού, αλλά και ο περιορισμένος αριθμός των φορολογικών καταλόγων, μας αφαιρούν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε στην πορεία του χρόνου τις μεταβολές.

1. Οι εκλογικοί κατάλογοι

Οι εκλογικοί κατάλογοι καθίστανται μια ικανοποιητική, σε πρώτη φάση, επιλογή αρχειακού υλικού προκειμένου να σκιαγραφήσουμε τις επαγγελματικές δομές της τοπικής κοινωνίας και μάλιστα με τη δυνατότητα να εντοπισθούν οι αλλαγές. Τα προβλήματα της πληροφορίας, ωστόσο, που μας παρέχουν οι εκλογικοί κατάλογοι δεν απουσιάζουν. Πρώτα - πρώτα, περιλαμβάνουν μόνον όσους είναι δημότες της πόλης και κατά συνέπεια παραμένει στατιστικά άγνωστος ένας μεγάλος αριθμός επαγγελματιών και εργαζομένων που κατοικούν στην πόλη, εργάζονται αλλά δεν εγγράφονται ποτέ στα δημοτολόγια ή το πραγματοποιούν μετά την παρέλευση κάποιων ετών από την εγκατάστασή τους. Επιπλέον, πολλές εγγραφές επαγγελματιών πραγματοποιούνται μια φορά και δεν ανανεώνονται. Έτσι, πολίτες που ενεγράφησαν ως φοιτητές, παραμένουν για πολλά χρόνια

²² Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά (στο εξής ΙΑΔΠ), 1848Ε, 1856Β. Οι απογραφικοί κατάλογοι του 1879 στα 1876Γ και 1879Δ, φ. *Απογραφή των κατοίκων*.

²³ Χρησιμοποιήθηκαν οι εκλογικοί κατάλογοι που κατόρθωσα να εντοπίσω στο Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Πειραιά. ΙΑΔΠ 1866Γ, φ. *Εκλογικά*, 1878Α και 1888Β, φ. *Εκλογικός κατάλογος*. Ευχαριστώ το Χρήστο Λούκο ο οποίος με εφοδίασε με τον κατάλογο του 1895.

²⁴ ΙΑΔΠ 1886 - 1887, φ. *Οικονομικός Έφορος Αττικής και Οικονομικός Έφορος Πειραιώς*, και 1892Γ, φ. *Φορολογικά*.

εγγεγραμμένοι ως τέτοιοι, έμποροι που στο μεταξύ μεταπήδησαν και, από ό,τι φαίνεται, παρέμειναν στη μεταποίηση, φαίνονται να είναι ακόμη έμποροι κ.ά.

Οι εκλογικοί κατάλογοι εντέλει επιτρέπουν μια αρχική καταγραφή των επαγγελματιών, χρήσιμη σε επιμέρους συγκρίσεις, αλλά με προορισμό να λειτουργήσει μόνο σε πρώτο επίπεδο ανάλυσης, εξαιτίας των προβλημάτων που αναφέραμε. Τα αποτελέσματα των εκλογικών καταλόγων ευνοούν ιδιαίτερα την επιλογή της οργάνωσης και μελέτης των επαγγελματικών κατηγοριών κατά επαγγελματικό κλάδο σε σχέση με τον τόπο εξάσκησής τους, όπως και το σχήμα του Μπαφούνη. Οι δηλώσεις των επαγγελματιών δίνουν ένα μεγάλο αριθμό ειδικοτήτων, οι οποίες όμως μόνο υποθέσεις μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε σχετικά με την επαγγελματική ιεραρχία. Η γενικόλογη δήλωση «έμπορος» είναι ένα τυπικό παράδειγμα. Η ίδια εικόνα, ίσως και περισσότερο πολύπλοκη, δίνεται στις περιπτώσεις εκείνες όπου η χειρωνακτική εργασία διαπλέκεται με την ιδιοκτησία επιχείρησης και κατ' επέκταση την ανεξαρτησία στο πλαίσιο του επαγγέλματος. Οι ιδιοκτήτες μηχανουργείων δηλώνονται ως μηχανουργοί, επαγγελματικό προσδιοριστικό που επιλέγουν κατά κύριο λόγο και οι εργάτες τους. Το προηγούμενο παράδειγμα δεν είναι μόνο δηλωτικό της αδιαφοροποίητης εικόνας που εμφανίζει ένας επαγγελματικός κλάδος. Απαιτεί ενδεχομένως αυτό που προείπαμε: τη σύμπτωση χειρωνακτικής εργασίας και ιδιοκτησίας στο πρόσωπο του επιχειρηματία. Το κριτήριο που θεωρήσαμε ως το πλέον κατάλληλο ήταν η διακρίβωση του καθεστώτος ανεξαρτησίας σε σχέση με την εργασία. Αν για ένα μικρό αριθμό εμπόρων η διαπίστωση αυτή ήταν εύκολα αναγνώσιμη, εξαιτίας του εύρους των δραστηριοτήτων τους και του ονόματός τους, για την πλειοψηφία των εμπόρων και των βιοτεχνών, ακόμα και των βιομηχάνων, τα όρια που τους διαφοροποιούσαν από τους εργαζομένους ήταν δυσδιάκριτα, καθώς οι επαγγελματικές δηλώσεις που χρησιμοποιούνταν ήταν παρόμοιες αν όχι οι ίδιες.

Οι επαγγελματικές δηλώσεις δεν χαρακτηρίζονταν μόνο από την απροσδιοριστία του περιεχομένου τους, αλλά και από την ποικιλία τους σε σχέση με το ίδιο πρόσωπο. Εκτός δηλαδή από το πρόβλημα να αποσαφηνιστεί το πραγματικό περιεχόμενο του επαγγέλματος που εξασκούσε κάποιος, συναντούσαμε την άσκηση περισσότερων του ενός επαγγελμάτων από τον ίδιο άνθρωπο, αλλά και περιπτώσεις κατά τις οποίες αυτός άλλαζε επαγγέλματα στη διάρκεια της ζωής του. Είναι περιττό, ίσως, να κάνουμε λόγο για την εποχικότητα μέρους του εργατικού πληθυσμού της πόλης στα εργοστάσια, γεγονός που τους έδινε τη δυνατότητα να είναι παράλληλα και μικροϊδιοκτήτες κλήρου στον τόπο καταγωγής τους. Η ταυτόχρονη άσκηση διαφόρων επαγγελμάτων και η αλλαγή δραστηριότητας στη διάρκεια του χρόνου της ζωής του υποκειμένου αποτελούσαν μια

πραγματικότητα την οποία δύσκολα μπορεί να διαχειριστεί ο ερευνητής. Δεν θα πρέπει να αποκλείσουμε την σοβαρή πιθανότητα, ειδικά για τις περιπτώσεις του εμπορικού κόσμου, οι διαφορετικές δηλώσεις να αποτελούσαν τακτική προσαρμογής στον εκάστοτε χαρακτήρα της καταγραφής. Στο φορολογικό κατάλογο ήταν λογικό να δηλώνεται η επαγγελματική δραστηριότητα που θα βρισκόταν στη χαμηλότερη φορολογική κλίμακα. Εξάλλου, ο ίδιος ο νόμος ζητούσε από τους επιτηδευματίες να δηλώνουν το κύριο και όχι τα δευτερεύοντα επαγγέλματά τους. Τέλος, οι διαφορετικές ή καλύτερα διαφοροποιούμενες δηλώσεις του ίδιου του υποκειμένου δεν αποκλείεται να σημαίνουν τη βελτίωση της οικονομικής του κατάστασης και της θέσης του στην επαγγελματική ιεραρχία, μια μορφή ανοδικής επαγγελματικής και κοινωνικής κινητικότητας.

Στόχος μας δεν ήταν να δημιουργήσουμε έναν κοινωνικοεπαγγελματικό κώδικα με συνδυασμό μιας σειράς κριτηρίων. Μια ανάλογη προσπάθεια, έτσι όπως έχει οροθετηθεί, θα απαιτούσε επεξεργασία δεδομένων γύρω από την περιουσία και τα είδη της, το εισόδημα, τη μόρφωση, τον τρόπο ζωής και άλλες παραμέτρους της ταυτότητας των υποκειμένων²⁵.

Με ποιο τρόπο, όμως, θα παρουσιάζονταν οι διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες; Έχοντας απορρίψει τη διάκρισή τους σύμφωνα με το σχήμα πρωτογενής, δευτερογενής και τριτογενής τομέας, έπρεπε να βρούμε ένα σχήμα που να υπακούει στις αρχικές μας εξαγγελίες για την ανάδειξη της εσωτερικής ιεραρχίας των επαγγελμάτων. Οι πηγές, όμως, εξαιτίας του διαφορετικού τους χαρακτήρα, έδιναν και διαφορετικά αποτελέσματα. Ήταν αναγκαίο, λοιπόν, να καταλήξουμε στην επιλογή ενός σχήματος οργάνωσης μεγάλων κατηγοριών των επαγγελμάτων, που θα άφηνε περιθώρια, έτσι ώστε να λειτουργεί σε κάθε περίπτωση. Οι κατηγοριοποιήσεις των συγχρόνων, όπως αποτυπώνονται στα αποτελέσματα των απογραφών, δεν ήταν χρηστικές. Παράλληλα, το σχήμα του Μπαφούνη, το οποίο αναδείκνυε μεγάλες ενότητες με άξονα τη συγγένεια των διαφόρων επαγγελμάτων ανεξάρτητα από την επαγγελματική ιεραρχία και σε σχέση με κοινά χαρακτηριστικά στην εξάσκησή τους ή ένα κοινό πεδίο γύρω από το οποίο περιστρέφονταν (λιμάνι, υπηρεσίες, εμπόριο κ.ά.), δεν μπορούσε να μας οδηγήσει μακριά. Επιπλέον, βασιζόταν σε ομοειδείς πηγές, τις απογραφές πληθυσμού, και το κυριότερο, αναφερόταν σε εργασιακές σχέσεις υπό διαμόρφωση, όταν το εμπόριο έκανε τα πρώτα του βήματα και η βιομηχανία ήταν ακόμη άγνωστη. Καταλήξαμε λοιπόν να σχηματίσουμε κάποιες μεγάλες επαγγελματικές κατηγορίες με δύο βασικά κριτήρια: κατά πρώτο λόγο,

---

²⁵ Βλ. Daumard, «Une référence...», ό.π.

τα κοινά χαρακτηριστικά των επαγγελματιών σε σχέση με το χώρο και το είδος του επαγγέλματος, και κατά δεύτερο την εσωτερική ιεραρχία των επαγγελματικών κατηγοριών, στο βαθμό που αυτό ήταν δυνατό²⁶.

Τα περιθώρια λάθους προσπαθήσαμε να τα περιορίσουμε χρησιμοποιώντας επικουρικά άλλες πηγές. Για παράδειγμα, επιλέξαμε να κατατάξουμε τους πολυάριθμους σιδηρουργούς στην κατηγορία *Βιομηχανία* και στην υποκατηγορία της *Εργάτες*, και όχι στη *Βιοτεχνία*, όταν διαπιστώσαμε ότι η πλειοψηφία τους δεν περιλαμβάνονταν στους φορολογικούς καταλόγους των οικοδομών, δεν κατείχαν δηλαδή ή δεν ενοικίαζαν ένα χώρο εργασίας. Βέβαια, σημαντικό ρόλο στην επιλογή μας έπαιξε και το γεγονός ότι στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα λειτουργούσαν στον Πειραιά δύο μεγάλα μηχανουργεία και αρκετά μικρότερα.

Εμπόριο. Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει όλους όσους εμπορεύονται προϊόντα και προσφέρουν υπηρεσίες σχετικές με την παραγγελία και τη διακίνησή τους. Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να επιχειρήσουμε μια επιμέρους διάκριση μεταξύ των λιανεμπόρων και των χονδρεμπόρων. Ο χαρακτήρας των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων φαίνεται να προσδιορίζεται από την ορολογία περιγραφής των επαγγελμάτων. Έτσι, τα επαγγέλματα με δεύτερο συνθετικό «-πώλης» αντιστοιχούν σε ένα μεγάλο βαθμό στους μικρεμπόρους, ενώ όταν το είδος του εμπορίου προηγείται και ακολουθεί ως δεύτερο συνθετικό η λέξη «έμπορος», τότε πρόκειται για μεγαλεμπόρους. Η χρήση του κριτηρίου αυτού όμως στην ανάγνωση των εκλογικών καταλόγων είναι μάλλον παραπλανητική. Αν και παρέχει μεγάλα περιθώρια ασφάλειας στις περιπτώσεις των φορολογικών καταλόγων ή στην καταγραφή των επαγγελμάτων των εμπορικών οδηγών εξαιτίας της οικονομικής - δημοσιονομικής και κοινωνικής - διαφημιστικής φυσιογνωμίας τους αντίστοιχα, στα εμπορικά επαγγέλματα των εκλογικών καταλόγων δεν αποτυπώνεται ανάλογο ενδιαφέρον συγκεκριμενοποίησης του χαρακτήρα των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Έτσι, πολλοί μεγαλέμποροι καταγράφονται ως παντοπώλες ή οινοπώλες. Επιπλέον, ο μεγάλος αριθμός της επαγγελματικής δήλωσης «έμπορος» σε όλους τους

---

²⁶ Μια ενδιαφέρουσα πρόταση επαγγελματικής ταξινόμησης είναι αυτή του William Sewell για τις επαγγελματικές δομές της κοινωνίας της Μασσαλίας στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Ο Sewell επιλέγει ως κριτήριο το είδος της εργασίας και όχι τον τομέα ή τον κλάδο της οικονομικής δραστηριότητας, θεωρώντας ότι όταν μας ενδιαφέρει η κοινωνική δομή και η κοινωνική αλλαγή, τότε είναι προτιμότερο το είδος της εργασίας, γιατί τα οικονομικά συμφέροντα, το επίπεδο μόρφωσης, ο τρόπος ζωής και η γενικότερη κοινωνική εμπειρία του υποκειμένου ή της ομάδας έχουν περισσότερα κοινά σημεία με τα αντίστοιχα αυτών που εξασκούν παρόμοια εργασία, παρά με όσων εργάζονται στον ίδιο τομέα ή κλάδο, αλλά εκτελούν διαφορετικό είδος εργασίας. William H. Sewell, Jr, *Structure and mobility. The men and women of Marseille, 1820 - 1870*, Παρίσι, Cambridge University Press & Éditions de la Maison des Sciences de l' Homme, 1985, σ. 45.

εκλογικούς καταλόγους είναι τέτοιος που συσκοτίζει ακόμα περισσότερο την εικόνα της εμπορικής ιεραρχίας.

Οι δηλώσεις «εμποροϋπάλληλος» και «υπάλληλος» παρουσιάζουν τεράστιο ενδιαφέρον μια και καταγράφουν μια νέα επαγγελματική ομάδα η οποία στο σύνολό της συγκροτείται τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα ως απόρροια της αστικής ανάπτυξης της πόλης. Η διάκριση των υπαλλήλων επιχειρήσεων από τους δημόσιους και δημοτικούς υπαλλήλους πραγματοποιήθηκε με βάση το προσδιοριστικό «δημοτικός» ή δημόσιος» που συνόδευε τους τελευταίους. Επιλέξαμε να συμπεριλάβουμε στο *Εμπόριο* τους υπαλλήλους παρά την απουσία σχετικής ένδειξης, γεγονός που αποστερεί τμήμα τους από την κατηγορία *Βιομηχανία*. Όπως θα δούμε παρακάτω, οι φορολογικοί κατάλογοι των υπαλλήλων β' και γ' κατηγορίας το 1892, δηλαδή μεγάλων εμπορικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων, περιελάμβαναν 279 υπαλλήλους.

Βιομηχανία. Ο όρος «βιομήχανος» είναι γνωστό ότι για πολλές δεκαετίες περιλάμβανε μια ποικιλία επαγγελματικών δραστηριοτήτων που αντιστοιχούσαν κατά κύριο λόγο σε αυτές των τεχνιτών, των εργατών αλλά και γενικότερα σε οποιαδήποτε άλλη τέχνη, μέχρι και τη γεωργική. Το 1837, η πρώτη καταγραφή των επιτηδευματιών της πόλης περιελάμβανε 161 «βιομήχανους»²⁷. Στις οδηγίες για την εκτέλεση των απογραφών του πληθυσμού ως βιομήχανοι λογίζονταν «οι ασχολούμενοι περί τας τέχνας εν γένει και επιτηδεύματα, οίον σκυτοτόμοι, χρυσοχόοι, ξυλουργοί, ανθρακοποιοί, ξυλοκόποι κλπ»²⁸. Στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα το απροσδιόριστο και γενικευτικό περιεχόμενο του όρου εξαφανίζεται σχεδόν από τις οποιεσδήποτε καταγραφές επαγγελματιών και αρχίζει παράλληλα να σημαίνει τον επαγγελματία που εμπλέκεται στη διαδικασία της μεταποίησης ως ιδιοκτήτης επιχειρηματίας και όχι ως ανεξάρτητος ή μισθωτός τεχνίτης. Στους εκλογικούς καταλόγους συνηθέστερος είναι ο όρος «εργοστασιάρχης» ο οποίος φαίνεται να καθιερώνεται με το πέρασμα του χρόνου και στον τοπικό Τύπο, αλλά και να υιοθετείται από τα ίδια τα υποκείμενα, όπως μπορούμε να διακρίνουμε σε διάφορες πράξεις του αστικού δικαίου, δηλαδή τις διαθήκες και τα συμβόλαια αγοραπωλησίας ακινήτων.

Στους εκλογικούς καταλόγους όλοι όσοι καταγράφονται ως «βιομήχανοι» και «εργοστασιάρχες» είναι κατά βάση οι ιδιοκτήτες των μεγάλων μεταποιητικών μονάδων της πόλης. Οι υπόλοιποι είναι ιδιοκτήτες μικρών ατοκίνητων εργοστασίων και κάποιοι βιοτέχνες που απασχολούσαν εργατικό δυναμικό. Στην κατηγορία αυτή επιλέξαμε να

²⁷ ΙΑΔΠ 1838Γ.

²⁸ ΙΑΔΠ 1844Β, φ. *Απογραφές πληθυσμού*, Εγκύκλιος 8.5.1844.

κατατάξουμε τους βιομηχάνους και τους βιοτέχνες λαμβάνοντας υπόψη και τις αναλυτικές πληροφορίες των εμπορικών οδηγών, ώστε να αποφύγουμε, όσο ήταν δυνατό, να συμπεριλάβουμε βιοτέχνες - τεχνίτες.

Οι «εργάτες» και «τεχνίτες» αποτελούν ίσως την καθοριστική ένδειξη των μεταβολών που επέφερε η εκβιομηχάνιση στην πόλη του Πειραιά. Ο αριθμός τους αυξάνεται θεαματικά μέσα σε τριάντα χρόνια. Για το συγκεκριμένο ζήτημα η απογραφή του 1879 και η αντιπαραβολή της με το βουλευτικό κατάλογο της προηγούμενης χρονιάς αναδεικνύει ένα κεφαλαιώδες ζήτημα αναφορικά με το εργατικό δυναμικό του Πειραιά, καθώς οι «εργάτες και τεχνίτες» που ζουν και εργάζονται στην πόλη του Πειραιά είναι πολύ περισσότεροι από αυτούς που είχαν επιλέξει να γίνουν δημότες του Πειραιά. Η αντιστοιχία τους είναι περίπου δέκα προς ένα.

Βιοτεχνία. Η κατηγορία αυτή αποτελεί την πιο προβληματική ομάδα των επαγγελματιών στο βαθμό που δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε κάθε φορά το αν και κατά πόσο πρόκειται για ανεξάρτητους τεχνίτες οι οποίοι διατηρούν δικό τους κατάστημα ή για τεχνίτες εργαζόμενους σε αυτό. Ο αμφίβολος χαρακτήρας της κατηγορίας ενισχύεται και από το γεγονός ότι πρόκειται στην πλειοψηφία τους για τεχνίτες που παράγουν και παράλληλα εμπορεύονται το προϊόν της εργασίας τους. Κατά συνέπεια, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι ένα μέρος των επαγγελματιών αυτής της κατηγορίας θα μπορούσαν να ταξινομηθούν και στο «εμπόριο».

Λιμάνι - Μεταφορές. Η επαγγελματική ζωή του λιμανιού αποτελούσε από τα πρώτα χρόνια της γέννησης του Πειραιά μαζί με το εμπόριο και αργότερα τη βιομηχανία τους τρεις βασικούς πόλους της οικονομικής του ανάπτυξης. Στην κατηγορία αυτή συμπεριλάβαμε τους ανθρώπους της θάλασσας, όπου ιδιαίτερα εντυπωσιακός είναι ο αριθμός των ναυτών, αλλά και τους μεταφορείς ανθρώπων και προϊόντων, τους αμαξάδες, από και προς το λιμάνι.

Κατασκευές. Η κατηγορία των κατασκευών συγκροτείται κατά βάση από ειδικευμένους τεχνίτες των οικοδομών και των μικρών ναυπηγείων της πόλης. Τα όριά της διαχέονται σε αυτά της βιοτεχνίας καθώς είναι πολύ δύσκολο να εντοπίσουμε τη διαφορά μεταξύ των «μαραγκών» και των «ξυλουργών». Στην περίπτωση αυτή, όπως αναφέραμε και παραπάνω, αντιπαραβάλαμε τα δεδομένα με αυτά των φορολογικών καταλόγων και προτιμήσαμε να εντάξουμε πολυάριθμα επαγγέλματα στους ημερομίσθιους εργαζόμενους και όχι στους ανεξάρτητους επαγγελματίες.

Δημόσιοι και δημοτικοί υπάλληλοι. Ο αριθμός τους είναι περιορισμένος, ωστόσο αποτελούν με το χρόνο μια ευδιάκριτη κατηγορία. Στο σύνολό της περιλαμβάνει

κατώτερους υπαλλήλους. Η ίδρυση δημόσιων υπηρεσιών στην πόλη, όπως το Τηλεγραφείο, το Ειρηνοδικείο και αργότερα το Πρωτοδικείο, δημιουργούν μια ολιγοπρόσωπη, αλλά σταθερή στη ζωή της πόλης, υπαλληλία.

Στρατός - Πολεμικό Ναυτικό. Αν λάβουμε υπόψη μας τις παραδοσιακές σχέσεις των νησιών του Αργοσαρωνικού με το Ναυτικό, κατεξοχήν αιμοδότες σε εσωτερικούς μετανάστες προς τον Πειραιά, τότε μπορούμε να εξηγήσουμε τόσο τον μεγάλο αριθμό των στρατιωτικών όσο και το κύρος με το οποίο περιβάλλονταν.

Ελεύθερα επαγγέλματα. Στην ενότητα αυτή κατατάξαμε όλους τους επαγγελματίες οι οποίοι ασκούσαν το επάγγελμά τους έχοντας ως εφόδια τη γνώση και μια ιδιαίτερη εξειδίκευση. Έτσι, πέρα από τις κλασικές κατηγορίες του γιατρού, του δικηγόρου και του φαρμακοποιού, συμπεριλάβαμε τους μουσικούς, τους γλύπτες αλλά και τους εκπαιδευτικούς. Έντονος υπήρξε ο προβληματισμός μας για τους τελευταίους. Οι δάσκαλοι και οι καθηγητές που εργάζονταν στα δημόσια και δημοτικά σχολεία θα μπορούσαν να καταταγούν και στην κατηγορία «δημόσιοι και δημοτικοί υπάλληλοι».

Γεωργία - κτηνοτροφία. Η απουσία ενδοχώρας και κατά συνέπεια ο μικρός αριθμός Πειραιωτών που ασχολούνταν με την καλλιέργεια της γης ήταν χαρακτηριστικό της πόλης από την περίοδο της γέννησής της. Δεν έλειπαν βέβαια κάποια αμπέλια και αγροί εκατέρωθεν του δρόμου που οδηγούσε στην Αθήνα. Άλλωστε πολλοί έμποροι, ιδιαίτερα την πρώτη περίοδο της ζωής της πόλης μέχρι το 1860, κατέχουν αρκετά στρέμματα τα οποία με την ανάπτυξη της πόλης και την εξάπλωση του οικιστικού χώρου οικοπεδοποιήθηκαν. Στην κατηγορία αυτή συμπεριλάβαμε τους κηπουρούς, τη μεγαλύτερη αριθμητικά ομάδα από τις άλλες δύο. Είναι πολύ πιθανό αυτοί να εμπορεύονταν τα προϊόντα που παρήγαγαν ή να εξασκούσαν ταυτόχρονα και κάποιο άλλο επάγγελμα.

Διάφοροι. Στην ενότητα αυτή περιλάβαμε εκείνα τα επαγγέλματα που στάθηκε αδύνατο να τα εντάξουμε σε μια από τις παραπάνω κατηγορίες είτε γιατί δεν ανήκαν σε αυτές είτε γιατί οι δηλώσεις επαγγέλματος δεν αντιστοιχούσαν στην πραγματικότητα σε κάποιο επάγγελμα αλλά σε μια ιδιότητα του υποκειμένου με ορισμένη χρονική διάρκεια. Αναφερόμαστε κυρίως στις δηλώσεις «φοιτητής» ή «σπουδαστής». Τέλος στους «διάφορους» τοποθετήσαμε και όσους πειραιώτες δήλωναν «κτηματίες» και «κτηματικοί».

2. Οι φορολογικοί κατάλογοι²⁹

Η εικόνα της επαγγελματικής ιεραρχίας αποσαφηνίζεται για ένα μεγάλο αριθμό επαγγελματιών, αν αντιπαραβάλλουμε τα αποτελέσματα των βουλευτικών καταλόγων με αυτά των φορολογικών. Η μη φορολόγηση των δημοσίων και δημοτικών υπαλλήλων δεν μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε αυτή την κατηγορία.

Στο σημείο αυτό θα επαναλάβουμε ότι η σύγκριση των στοιχείων δεν είναι μεταξύ ομοειδών αποτελεσμάτων: οι εκλογικοί κατάλογοι αντιστοιχούν θα λέγαμε σε μια επίσημη εκδοχή του επαγγελματικού πληθυσμού της πόλης, οι φορολογικοί στον πραγματικό. Αυτοί που εργάζονται στην πόλη δεν σημαίνει ότι είναι και εγγεγραμμένοι στα δημοτολόγια της πόλης. Τα αποτελέσματα των φορολογικών καταλόγων δεν τα αντιμετωπίζουμε ως προέκταση των βουλευτικών καταλόγων αλλά ως μια παράλληλη ανάγνωση η οποία εκ των πραγμάτων αποκλείει τους εργαζόμενους κάθε κατηγορίας και αναδεικνύει το σύνολο των επαγγελματιών που είναι ανεξάρτητοι.

---

²⁹ Σύμφωνα με το νόμο ΣΙΖ΄ της 16^{ης} Απριλίου 1867 οι επιτηδευματίες διαιρούνταν σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία φορολογούνταν μόνο με βάση τον πληθυσμό της πόλης ή του χωριού. Η διάκρισή τους άρχιζε από αυτές που είχαν πληθυσμό μέχρι 500 κατοίκους και κατέληγε σε αυτές με πληθυσμό μεγαλύτερο των 20.000 κατοίκων. Η δεύτερη κατηγορία περιελάμβανε αυτούς που φορολογούνταν σύμφωνα με τον πληθυσμό της πόλης και το ενοίκιο της οικίας ή του καταστήματός τους. Η τρίτη κατηγορία, που περιλάμβανε και τους οικονομικά ισχυρούς φορολογούνταν άσχετα από τον πληθυσμό και το ενοίκιο. Η φορολογία αυξανόταν για όλες τις κλάσεις των κατηγοριών α΄ και β΄ αναλογικά με τον πληθυσμό, παράγοντας που ρύθμιζε αυτόματα και το ύψος του ενοικίου. Όσο μεγαλύτερη ήταν η πόλη τόσο ακριβότερη ήταν και η αξία των οικοδομών. Με το νόμο ΑΨΠΗ΄ καταργήθηκε η φορολόγηση της β΄ κατηγορίας των επιτηδευματιών σύμφωνα με το ύψος του ενοικίου. Ο νόμος ΒΟΕ΄ του 1892 προέβλεπε η νέα διάταξη να ισχύει για τις πρωτεύουσες των νομών και τις πόλεις ο πληθυσμός των οποίων ξεπερνούσε τις 10.000 κατοίκους. Οι φορολογικοί κατάλογοι που διαθέτουμε έχουν τίτλο «Βιβλίων μεταγραφής των δηλώσεων των επιτηδευματιών» και περιέχουν το όνομα του κάθε φορολογούμενου, το επάγγελμά του, την τοποθεσία του καταστήματος ή του οίκου και το ετήσιο ενοίκιο. Υποθέτουμε ότι επρόκειτο για καταλόγους με χαρακτήρα ενδιάμεσο, μεταγραφών όπως αναφέρει και ο τίτλος τους, από αυτούς των οικοδομών με σκοπό να χρησιμοποιηθούν στη σύνταξη των καταλόγων φόρου επιτηδευματος. Το πρόβλημα που ανακύπτει είναι το γεγονός ότι χρησιμοποιείται το ενοίκιο, ενώ αυτό, σύμφωνα με το νόμο, έχει καταργηθεί ως κριτήριο. Η μόνη υπόθεση που μπορούμε να κάνουμε είναι ότι οι εγγραφές αυτές ίσχυαν για το 1889 και συγκεκριμένα για την προηγούμενη εξαμηνία, προτού ισχύσει η νέα ρύθμιση. Οι φορολογικοί κατάλογοι είχαν ισχύ για τρία χρόνια και για κάθε τριετία χρησιμοποιούνταν τα δεδομένα της προηγούμενης ως βάση εκκίνησης των απαραίτητων διορθώσεων και συμπληρώσεων.

Η φορολογία των επιτηδευμάτων μοιάζει με δαιδαλώδες τοπίο για όλο τον 19^ο αιώνα. Είναι χαρακτηριστική η παρατήρηση του Γεώργιου Δυοβουνιώτη, δικηγόρου, πανεπιστημιακού και πρώην πρωτοδίκη, όταν σημειώνει πως «ριζικόν ελάττωμα της Νομοθεσίας περί φορολογίας περί επιτηδευμάτων είναι η μη κωδικοποίησις αυτής, υπάρχοντων νυν πλείστων Νόμων και Β. Διαταγμάτων υπό αλλοίων αρχών εμπνεομένων, ων η συσχέτισις προς άλλα και κοινώδης και δυσχερής τυγχάνει ου μόνον δια τους φορολογουμένους αλλά και δια τους την φορολογίαν χειρίζομένους δημοσίους υπαλλήλους». Για το σύνολο των νόμων, βλ. Γεώργιος Δυοβουνιώτης, *Ελληνικοί Κώδικες ήτοι κείμενον των Νόμων και των Βασιλικών Διαταγμάτων μετά της Νομολογίας Αρείου Πάγου, Εφετείων, Νομικού Συμβουλίου, Εγκυκλίων, Γνωμοδοτήσεων Νομομαθών, Εισηγητικών Εκθέσεων κτλ. Φορολογία Επιτηδευμάτων*, Αθήνα 1901. Ευχαριστώ τη Ζιζή Σαλίμπα που μου υπέδειξε τη συγκεκριμένη πηγή. Επίσης, για τις διάφορες φορολογικές κατηγορίες και τις «κλάσεις» τους βλέπε το νόμο ΣΙΖ΄ «Περί φόρου επιτηδευμάτων», ΦΕΚ Α΄ 24, 19 Απριλίου 1867. Με βάση αυτόν τον νόμο πραγματοποιούνται όλες οι επιμέρους αλλαγές των επόμενων δεκαετιών.

Οι φορολογικοί κατάλογοι εξασφαλίζουν μεγαλύτερο βαθμό αξιοπιστίας σχετικά με την ακριβή επαγγελματική ενασχόληση, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις των εμπόρων και των βιοτεχνών. Επιπλέον, αποτυπώνουν την εικόνα της επαγγελματικής ιεραρχίας, διότι περιλαμβάνουν εργοδότες και ανεξάρτητους επαγγελματίες οι οποίοι κατέχουν ή ενοικιάζουν κατάστημα, ενώ ταυτόχρονα αποκλείουν όλους τους εργαζόμενους που αυτοί απασχολούν με οποιοδήποτε καθεστώς.

Αποσαφηνίζονται ιδιαίτερα οι κατηγορίες με απροσδιόριστο περιεχόμενο όπως για παράδειγμα του «εμπορού» ή του «σιδηρουργού». Για την πρώτη, ο νόμος ΧΠΣ΄ της 27ης Ιανουαρίου 1878 «περί φόρου επιτηδευμάτων»³⁰ συγκροτούσε με ευκρίνεια μια χωριστή κατηγορία, αυτή των μεγαλεμπόρων. Έτσι, οι ολικώς ή κατά ποσότητες εμπορευόμενοι και προμηθευτές που πραγματοποιούσαν και αξιόλογες τραπεζικές πράξεις (δανεισμό μέσω γραμματίων ή συναλλαγματικών, προεξοφλήσεις στο εσωτερικό ή το εξωτερικό, πιστώσεις και ανοιχτούς λογαριασμούς προς τρίτους κ.ά.), δημιουργούσαν μια χωριστή πλέον ομάδα με τους τραπεζίτες, η οποία διακρινόταν σε δύο τάξεις. Σύμφωνα με αυτή υποχρεούνταν να πληρώσουν φόρο 1.000 ή 700 δραχμών. Η αποσαφήνιση των ορίων στο πλαίσιο του εμπορικού κλάδου συνοδευόταν από το 1867 και μετά με σειρά από διατάξεις νόμων για τις νέες μορφές μεταποίησης που εμφανίζονταν στη χώρα. Τα διάφορα ατμοκίνητα εργοστάσια κατατάσσονταν στην τρίτη κατηγορία. Ο μεγάλος αριθμός των σιδηρουργών στους εκλογικούς καταλόγους μειώνεται στο ένα δέκατο, στοιχείο που ενισχύει τη θέση ότι επρόκειτο κατά κύριο λόγο για βιομηχανικούς εργάτες. Οι βιομήχανοι σιδηρουργοί καταγράφονται με την ένδειξη «σιδηρουργείο», γεγονός που υπονοεί την ιδιοκτησία και τη διεύθυνση, αλλά και τη διάθεση διαχωρισμού τους από τους εναπομείναντες βιοτέχνες «σιδηρουργούς». Το ίδιο μπορούμε να υποστηρίξουμε και για τους καθεκλοποιούς και για άλλες επαγγελματικές ομάδες. Τέλος, θα πρέπει να σημειώσουμε την απόλυτη απουσία επαγγελματικών ομάδων της πολυπληθούς κατηγορίας των *οικοδομών - κατασκευών* που συναντήσαμε στους εκλογικούς καταλόγους, και την εμφάνιση 13 εργολάβων, γεγονός που αποτυπώνει εκτός από την αυξημένη οικοδομική δραστηριότητα στην πόλη και την σταδιακή συγκέντρωση των οικοδομικών δραστηριοτήτων στα χέρια λίγων εργοληπτών, οι οποίοι είναι σε θέση να αναλαμβάνουν διάφορα κατασκευαστικά έργα και να συντηρούν συνεργεία τεχνιτών.

Από τις εννέα κατηγορίες των βουλευτικών καταλόγων λιγότερες από τις μισές εκπροσωπούσαν στους φορολογικούς καταλόγους και μάλιστα με σημαντικές

---

³⁰ Δυοβουνιώτης, *ό.π.*, σ. 15 - 20.

διαφοροποιήσεις σε αριθμητικό επίπεδο. Μόνο οι κατηγορίες του *εμπορίου* και της *βιομηχανίας - βιοτεχνίας*, για το έτος 1892, φαίνεται να εκπροσωπούνται ικανοποιητικά από την άποψη των αριθμών και των ειδικοτήτων. Εντυπωσιακή είναι η μείωση των γιατρών και των δικηγόρων από τα *ελεύθερα επαγγέλματα*, γεγονός που αντανακλά έντονες διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της ίδιας της επαγγελματικής ομάδας και μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο μικρός αριθμός των φορολογούμενων γιατρών και δικηγόρων οφειλόταν σε ενδεχόμενη αεργία νέων κυρίως γιατρών και στην περιστασιακή άσκηση του επαγγέλματος από άλλους.

Στη βάση της φορολογικής πυραμίδας καταγράφονταν μικρέμποροι ενοικιαστές, όπως οπωροπώλες και οινοπώλες, τεχνίτες μαραγκοί και σιδηρουργοί, μέχρι και κάποιοι πλανόδιοι έμποροι. Στην κορυφή συναντάμε εργοστασιάρχες υφαντουργούς, εισαγωγείς και εμπόρους «ολικών» και «ημιολικών», προμηθευτές και παραγγελιοδόχους.

Η σημασία των πληροφοριών των φορολογικών καταλόγων έγκειται στο γεγονός ότι ξεκαθαρίζει κατά πολύ την κατάσταση αναφορικά με το πλήθος των βιοτεχνών, των τεχνιτών και των εμπόρων που συναντήσαμε στους εκλογικούς καταλόγους. Δε θα πρέπει να θεωρηθεί ότι η θεαματική μείωση σε αριθμό πολλών επαγγελματικών κατηγοριών και η αποσαφήνιση του περιεχομένου της δήλωσης «έμπορος» επιλύει όλα τα προβλήματα. Τα θέτει απλώς σε καινούργια βάση. Η φειδώ στην αποσαφήνιση του είδους της εμπορικής δραστηριότητας αντικαθίσταται από την ποικιλία προσδιορισμών που πολλές φορές περιγράφουν την ίδια ή παρόμοια απασχόληση, χωρίς να είμαστε πάντα σε θέση να επιβεβαιώσουμε αυτή την υπόθεση. Έτσι, αν και δημιουργείται η εντύπωση ότι η δήλωση «αλευροπώλης», για παράδειγμα, περιγράφει έμπορο λιανικής - εντύπωση που ενισχύεται στις περιπτώσεις εκείνες που διαθέτουμε επιπλέον πληροφορίες για τα υποκείμενα - ενώ η δήλωση «αλευρέμπορος» αναφέρεται σε εισαγωγέα μεγαλέμπορο, αρκετές περιπτώσεις αντιστρέφουν αυτή την εικόνα.

Το σημαντικότερο δεδομένο των φορολογικών καταλόγων είναι η χωριστή καταγραφή της ομάδας των 279 υπαλλήλων που εργάζονταν σε επιχειρηματίες της β' και γ' κατηγορίας οι οποίοι, σύμφωνα με το νόμο ΧΠζ' του 1878, ήταν υπόχρεοι καταβολής φόρου. Η πρόβλεψη αυτή αποτελούσε τομή για τα δεδομένα του καθεστώτος των εργαζομένων και της σχέσης τους με την φορολογία. Μέχρι αυτή τη χρονιά όλοι οι

εργαζόμενοι με μισθό ή ημερομίσθιο εξαιρούνταν του φόρου³¹. Με το νόμο ΒΟΕ΄ της 5 Αυγούστου 1892 «Περί συμπληρώσεως και μεταρρυθμίσεως των παγίων φορολογικών νόμων»³² η φορολόγησή τους αυξανόταν καθώς προβλέπονταν περισσότερες υποκατηγορίες υπαλλήλων σε σχέση με τις αποδοχές και το μισθό τους. Ο νόμος ΧΠΖ΄ προέβλεπε φόρο 1%, όταν ο ετήσιος μισθός και οι αποδοχές κυμαίνονταν από 500 - 4.000 δραχμές, και 1, 5% στην περίπτωση που ανέρχονταν πάνω από 4.000. Ο ΒΟΕ΄ όριζε 2% για μισθούς και αποδοχές από 500 - 2.000, 4% από 2.000 - 4.000, 6% από 4.000 - 6.000 και 8% από 6.000 και πάνω. Νέες τροποποιήσεις και αντίστοιχα νέες κατηγορίες με βάση τον ετήσιο μισθό και τις αποδοχές πραγματοποιούνταν με το νόμο ΒΧ Β΄ της 24ης Μαρτίου 1900 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των νόμων περί φορολογίας των επιτηδευμάτων».

Συμπεράσματα

Ο ιστορικός καλείται να ιστορικοποιήσει τις κατηγορίες ή δηλώσεις επαγγέλματος τις οποίες συναντά στα κρατικά και ιδιωτικά έγγραφα, προκειμένου να κατανοήσει τις κοινωνικοεπαγγελματικές δομές μιας κοινωνίας, την κοινωνική ιεραρχία, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται η επαγγελματική ιδιότητα σε επίπεδο συλλογικό και υποκειμενικό. Ο παραπάνω συλλογισμός εδράζεται στην παραδοχή ότι το περιεχόμενο και οι κοινωνικές σημασίες που αποδίδονται στα επαγγέλματα μεταβάλλονται, όσο αλλάζει και η κοινωνία στην οποία εγγράφονται. Κατά συνέπεια, όταν αποδεχόμαστε απροβλημάτιστα τις ταξινομήσεις ανά επαγγελματικό κλάδο των απογραφών πληθυσμού ή οποιασδήποτε άλλης πηγής, ακόμα και τη δήλωση επαγγελματικής ενασχόλησης του συντάκτη μιας διαθήκης, κινδυνεύουμε να προβάλουμε στο παρελθόν αναγνώσεις των εργασιακών σχέσεων του παρόντος μας.

³¹ Οι υπόλοιπες επαγγελματικές ομάδες που απαλλάσσονταν φορολογίας ήταν οι γεωργοί και όσοι ασχολούνταν με «άλλην γεωπονικήν εργασίαν», οι ποιμένες και οι βοσκοί, οι δημόσιοι και δημοτικοί υπάλληλοι και υπηρέτες, οι συγγραφείς και δημοσιογράφοι, οι καλλιτέχνες, οι αχθοφόροι, οι ρακοσυλλέκτες, οι επιδιορθωτές σανδάλιων, οι ναύτες, οι λεμβούχοι και οι κυβερνήτες πλοίων μέχρι δέκα τόνους. Οι επαγγελματικές ομάδες που θεωρήθηκαν ότι δεν έπρεπε να υπόκεινται σε φορολογία, διευρύνθηκαν με το νόμο ΒΧ Β΄ της 24ης Μαρτίου 1900 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των νόμων περί φορολογίας των επιτηδευμάτων». Παράλληλα, ο νόμος επαναπροσδιόριζε παλαιές κατηγορίες όπως τους εργάτες με μισθό ή ημερομίσθιο. Έτσι, προστέθηκαν οι ακονιστές μαχαιριών, οι αλιείς, οι δικαστικοί κλητήρες, οι κτίστες, οι καθαριστές καπνοδόχων, οι κήρυκες, οι μουσικοί, οι σοφαντιστές, οι τσιμπουκοποιοί, οι αγρευτές βδελλών, οι επί ημερομισθίω ξυλουργοί ή μαραγκοί, οι χρωματιστές, οι υλοτόμοι καυσόξυλων εργαζόμενοι άνευ πριόνης, οι καλαφάτες επί ημερομισθίω, οι πλανόδιοι κτενοποιοί, οι λατόμοι, οι καπνοκόπτες και σιγαροποιοί, οι ανθρακείς γαιανθράκων ή ξυλανθράκων, οι επί μισθό ή ημερομισθίω εργάτες, οι αμαξηλάτες, οι ελεγκτές εισιτηρίων, οι διοικούντες άμαξες ξένης κυριότητας, οι πλανόδιοι και εν υπαίθρω μεταπράτες οπώρων και λάχανων.

Δυοβουνιώτης, *ό.π.*, σ. 47 - 54.

³² *Ο.π.*, σ. 29 - 30.

Επιπλέον, μπορεί να οδηγηθούμε στην αδιέξοδη υπαγωγή των αρχαιακών πληροφοριών – μέσω της σχηματοποίησής τους - σε ερμηνευτικά σχήματα, όπως η τριμερής διάκριση των τομέων παραγωγής ή η εκ προοιμίου ταύτιση επαγγελματικών ομάδων με κοινωνικές τάξεις. Το γεγονός αυτό, πέραν του ότι δεν μας επιτρέπει να εξετάσουμε την ιστορική μεταβολή των κοινωνικών σχηματισμών, υποβιβάζει τη διαδικασία συγκρότησης των κοινωνικών τάξεων σε απλό στατιστικό μέγεθος, ορατό υποτίθεται, ανά πάσα στιγμή. Τέλος, ξεχνάμε ότι το επάγγελμα περισσότερο από ένα απλό στατιστικό μέγεθος ή ένας δείκτης θέσης στο πλαίσιο των παραγωγικών σχέσεων είναι φορέας πολιτισμικού και κοινωνικού κεφαλαίου μέσω των οποίων σημασιοδοτούνται και οργανώνονται οι κοινωνικές σχέσεις. Σε αυτή τη διαδικασία συγκρότησης και ανασυγκρότησης συλλογικών αξιακών κωδίκων γύρω από την εργασία παίζουν ρόλο τόσο οι θεσμικοί φορείς και η κοινωνία όσο και το ίδιο το υποκείμενο, στην προσπάθειά του να διαπραγματευτεί τη θέση του σε ένα κοινωνικό σχηματισμό. Ας σκεφτούμε μόνο, το ιδιαίτερο κοινωνικό βάρος του ιατρικού επαγγέλματος στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών κοινωνιών του 19^{ου} αιώνα, όταν οι αστικοί πληθυσμοί μαστίζονταν από τις επιδημίες ή το κύρος που πιθανότατα αντλούσε κάποιος νεόκοπος επιχειρηματίας, προσανατολισμένος στη μεταποίηση, σε μια βιομηχανική πόλη, άσχετα από το ύψος της περιουσίας του.

Η χρήση του επαγγέλματος ως αναλυτικής κατηγορίας από τον ιστορικό προϋποθέτει, λοιπόν, μια ιστορική προσέγγιση των ίδιων των πηγών που παράγουν τις διάφορες ταξινομικές κατηγοριοποιήσεις και κατά συνέπεια αναπαριστούν τις κοινωνικές σχέσεις. Θα σημειώναμε, ωστόσο, ότι το πιο παραγωγικό πεδίο έρευνας για το μελετητή είναι οι τοπικές κοινωνίες. Και αυτό γιατί, μόνο σε έναν ιστορικά καθορισμένο χρονότοπο, ο μελετητής μπορεί να αξιολογήσει αρτιότερα τις ποικίλες αλλαγές των κοινωνικών σχέσεων. Στο πλαίσιο μιας τοπικής κοινωνίας, βρίσκεται στην προνομιακή θέση να αντιπαραβάλλει τις ταξινομικές αντιλήψεις των θεσμικών φορέων της χώρας σχετικά με το επάγγελμα και τις εργασιακές σχέσεις με τις ιδιαίτερες τοπικές συνθήκες και αντιλήψεις που διατρέχουν την οικονομική και κοινωνική ζωή του αστικού χώρου. Εκεί θα συλλάβει τους τρόπους με τους οποίους μια κοινωνία αντιλαμβάνεται τον εαυτό της, πώς δηλαδή συγκροτεί την ταυτότητά της απέναντι σε άλλες τοπικές κοινωνίες, ιεραρχώντας τα μέλη της με κριτήριο την επαγγελματική τους ενασχόληση. Εκεί όμως θα ανακαλύψει και το ίδιο το υποκείμενο που προσπαθεί, στο πλαίσιο της καθημερινότητάς του, να συγκροτήσει την εργασιακή του ταυτότητα,

διαπραγματευόμενο τις προσωπικές του επιδιώξεις και αντιλήψεις με τους ταξινομικούς και ιεραρχικούς αξιολογικούς κώδικες της κοινωνίας στην οποία εγγράφεται.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗΣ

Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας – Ιστορίας

Πανεπιστημίου Αιγαίου